

PETŐ ANDREA

Az elfelejtett eső nyomában

A magyarországi zsidó kényszermunkások és kényszermunkásnők története Alsó-Ausztriában*

Miért lehet egy történeti folyóirat olvasóinak fontos, hogy 1945. május 2-án éjjel Alsó-Ausztriában, Hofamt Priel környékén hatalmas vihar dühöngött? Egyrészt azért, mert erről az éjszakáról, amikor 223 zsidó kényszermunkást és kényszermunkásnőt mészároltak le, valamint az ezt megelőző időszak történetéről nemrégiben jelent meg egy osztrák kötet, illetve a budapesti Holokauszt Emlékközpont is kiállítást rendezett *Kényszermunka 1944–1945* címmel és *Magyar zsidók az SS ausztriai munkatáboraiiban* alcímmel. Ebből az egyidejűségből adódik a feladat, hogy a könyvet és a kiállítást együtt ismertessük, noha tisztában kell lennünk a két műfaj: a kiállítás és a kötet adta lehetőségek különbségével. Így ezeket abból a szempontból hasonlítom össze, hogy milyen keretben tárgyalják a II. világháború osztrák–magyar–német–zsidó történetéhez egyaránt tartozó epizódját.

1945. május 2-án éjjel Weiss Paula ebben az alsó-ausztriai faluban, egy kis házban, azaz nem a kényszermunkások barakkjában aludt, és a nagy vihar miatt nem is hallotta a Hofamt Priel-i mészárlás hangjait. Csak másnap vette észre, a tábor felügyeletével megbízott örökkel együtt, mi történt a barakkban elszállásoltakkal. A mészárlás nyomait még éjjel el-tüntetni akaró, Waffen SS-hez tartozóknak nem sikerült a tervük. Hiába

* Eleonore LAPPIN–Susanne USLU-PAUER–Manfred WEININGER: *Ungarisch-jüdische Zwangsarbeiterinnen und Zwangsarbeiter in Niederösterreich 1944–1945*. Willibald ROSNER–Reinelde MOTZ-LINHART (szerk.): Studien und Forschungen aus dem Niederösterreichischen Institut für Landeskunde, 45. Im Selbstverlag des NÖ Instituts für Landeskunde, St. Pölten, 2006. 248 p. – *Kényszermunka 1944–1945. Magyar zsidók az SS ausztriai munkatáboraiiban*. (A kiállítás elkészítésében közreműködött: Berényi György, Botos János, Csató Mihály, Kardos Zoltán, Kovács Tamás, Papp Józsefné, Matthias Puehringer, Schmied Júlia, Szécsényi András, Szigetiné Nagy Ilona. A kiállítás Szita Szabolcs kutatásain alapult. Kivitelező: Stalker Studio. Belsőépítész: Pataky Dóra.) Holokauszt Emlékközpont, 2006. május 3.–július 16.

locsolták le a holttesteket benzinnel, az esőben nem gyulladtak meg. Így történhetett, hogy másnap, amikor a tábor őrei felfedezték a mészárlást, pontos listát készítettek az áldozatokról. A nácik ekkor a holttesteket gyorsan eltemették, a személyes tárgyakat, leveleket, fényképeket külön dobozokba összegyűjtötték (57.). Ezeket a megmentett személyes anyagokat állították ki most Budapesten. A kiállítás honlapjának rövid szövege szerint: „Az áldozatokkal gépfegyverrel végeztek, a tetemeket benzinnel lelocsolták és felgyújtották, majd a 223 holttestet a helybeliekkel tömegsírba temették. A mártírok hátrahagyott személyes tárgyait, iratait megőrizte a Bécsi Izraelita Hitközség.”¹ Azért fontos tehát, hogy esett az eső, mert emiatt maradtak meg a néhol megpörkölődött dokumentumok.

Az osztrák kötetből megtudjuk, hogy a holttesteket először 1946-ban, a háborús bűnök kivizsgálásakor exhumálták. Majd akkor, amikor a bécsi zsidó hitközség ambiciózus vezetője, Ernst Feldsberg 1958-ban tudomást szerzett az iratokról és kötelességének érezte, hogy a holttesteket a zsidó hitközség költségére exhumálják. Jó néhány holttestet Magyarországra is visszahoztak. (Erről a soa utáni magyar zsidóság története szempontjából érdekes tényről kutatások hiányában, illetve az 1945-ös „időhatár” miatt nem szól a kiállítás.)

A kötetben közölt egyik tanulmányában Eleonore Lappin leírja, hogy a Persenburgi Városi Múzeum a Hofamt Priel-i mészárlás áldozatainak be-dobozolt tárgyait 1964-ben adta a Zsidó Közösségnek. Ekkor kerültek a dobozok Bécsbe, a Zsidó Levéltárba (*Archiv der Israelitische Kultusgemeinde Wien*). Ernst Feldsberg tervezte a személyes tárgyak között talált két napló és az áldozatok listájának kiadását, de ez nem valósult meg, és sokáig el is felejtkeztek a dobozokról.² Akkor fedezték fel újra, amikor néhány évvel ezelőtt megkezdődött a bécsi Zsidó Levéltár rendbetétele. Ekkor Herbert Exenberger, az Osztrák Ellenállás Dokumentációs Levéltárának (*Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes*) könyvtárosa lemásolta a fennmaradt két naplóról még 1964-ben készült német fordítást, ám csak az egyik eredeti magyart, a Bihari-naplót másolta le. A kötet – Exenberger segítségével nyomán – mind a két magyarul írott napló német fordítását tartalmazza. Exenberger egyébként a Bihari napló (141–156.) magyar eredetijének fénymásolatát, működése idején, átadta Szita Szabolcsnak, és ezt a kiállítást felkeresők láthatták, sőt kezükbe is vehették.³

¹ www.hdke.hu/esemeny_szin.html. Utolsó letöltés: 2006. augusztus 6.

² Az áldozatok listáját Eleonore Lappin közli (134–141.).

³ A Stroch-napló (157–163.), amely – mivel eredetije jó néhány más dokumentummal együtt elveszett a bécsi levéltárból – csak német fordításban létezik, nem szerepelt a kiállításon.

De mit is tudunk meg azokból a személyes dokumentumokból, amelyek a kiállításon szerepelnek és a most ismertetett kötet illusztrációját adják? Az ilyen fotók személyessé teszik a történelmet, és azt az illúziót keltik, hogy bemutatják a „valóságot”. Ugyanakkor a „bemutatás” önmagában nem mindig elég. Kiállították például azokat a képeket, amelyek egy lemészárolt anyánál voltak, aki magánál tartotta a már évek óta a munkaszolgálatban meghalt férje és a mészárlás idején máshol fogva tartott, de életben maradt 18 éves fia gyerekkori képét. A látogatót ilyen esetekben érdemes lenne tájékoztatni arról, hogy a fényképeken látható személyek közül nem mindenkit mészároltak le.

Míg a kiállítás műfajából adódóan szükségszerűen leegyszerűsít, a kötet a teljességre törekszik. Hat tanulmányt tartalmaz, amelyek szerzőinek az volt a célja, hogy a témával kapcsolatos összes hozzáférhető forrást feltárják és módszertanilag is elemezzék. A könyv (túl a nemzetközi szakirodalmon)⁴ feldolgozza a Yad Vashem Intézetben őrzött visszaemlékezéseket, a nürnbergi és más német, ausztriai és angol peranyagokat, valamint az ausztriai levéltárak vonatkozó dokumentumait. Az első, közel száz oldalas összefoglaló Eleonore Lappin tollából átfogóan elemzi az Alsó-Ausztriába hurcolt magyar zsidók és zsidó nők történetét (11–103.). A helytörténeti keret, amelyben ez a kötet létrejött, alkalmas arra, hogy részletesen megmutassa: ki mikor, hol volt, mit látott és mit láthatott Hofamt Prielben (Eleonore Lappin tanulmánya, 103–133.) vagy St. Pölten-Viehofenban (Manfred Wieninger munkája, 174–209.). Lappin következő írása a Hofamt Priel-i mészárlás története és az áldozatok azonosítását lehetővé tevő források módszertani elemzése (133–174.). Az ötödik tanulmányban Susanne Uslu-Pauler, az Osztrák Ellenállás Dokumentációs Levéltárának munkatársa az osztrák háborús bűnösök tárgyalásait elemzi (209–230.). A kötetet egy beszámoló zárja arról, hogy diákok a Hofamt Priel-i mészárlásra emlékezve a kivégzettek neveit kifestett dunai kövekre írták (ez is Lappin munkája, 230–232.).⁵

A kötet megkísérel választ adni azokra az elméleti és módszertani kérdésekre, amelyekre az Alsó-Ausztriába hurcolt magyar zsidó kényszer-munkások és kényszer-munkásnők történetének feldolgozásakor figye-

⁴ A kötet mindössze két, magyar kutatók által is írott kötetet használ a hivatkozásokban: Wolfgang BENZ (szerk.): *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*. Oldenbourg, München, 1991.; Randolph L. BRAHAM (SZERK.): *Studies on the Holocaust in Hungary*. /Social Science Monographs./ New York, 1990.

⁵ A kövekről készült fotó – igaz, magyarázat nélkül – a budapesti kiállításon is szerepelt. Igen tanulságos, miként lehet összekötni a holokauszt és a helytörténet oktatását.

lemmel kell lenni. (Külön fontos, hogy a kötet társadalmi nemekre érzékenyen elemzi a kérdést, remélhetőleg utat mutatva a holokausztról folyó magyarországi kutatásoknak, amelyek ezt a szempontot általában elutasítják.) Hiszen ez az „eset” semmilyen szempontból sem tipikus és rekonstruálására a holokauszt történetének megírására korábban használt klisék és keretek nem alkalmasak.

Az első kérdés, hogy hogyan került hatvonnatnyi magyar zsidó ausztriai munkatáborba ahelyett, hogy Auschwitzba vitték volna őket? A kiállítás magyarázó szövege szerint ennek oka „veszteségek pótlása, önmentés és egyéni haszonszerzés” volt, amiből akár úgy is tűnhet, hogy Komoly Ottó és Kasztner Rezső önmentéséről van szó, és arról, hogy az „akcióból” a németek hasznot akartak húzni, és egyben pótolni kívánták a háborús veszteségeket. A honlapon ezt olvashatjuk: „Magyarország német megszállása után a cionisták által szervezett Zsidó Segély- és Mentőbizottság egyezkedni kezdett a deportálásokban közreműködő, de korrumpálható német tisztekkel. Ennek eredményeként 1944. júniusának végén hat vasúti szerelvény utasai időlegesen megmenekültek a biztos pusztulástól. Az Auschwitz–Birkenau-i haláltábor helyett a vonatokat – egy kivétellel – a Bécs melletti Strasshofba, egy rendező-pályaudvarra irányították.”

Az egyezkedésnek természetesen van egy személyes, a budapesti zsidó közösségen belüli dimenziója. És van egy nemzetközi is. Yehuda Bauer kutatásaiból ismert, hogy a tárgyalások elsősorban azért indultak, mert a német hadvezetés azt remélte: meg lehet nyerni az angol–amerikai támogatást a szovjetek elleni sikeres háborúhoz.⁶ Levéltári kutatások alapján a kötetben arról is olvashatunk, hogy az alsó-ausztriai parasztokat már 1944 májusában értesítették: keletről „munkaerő segítséget” kapnak a termeléshez – azaz mielőtt Eichmanban egyáltalán felmerült volna, hogy a szövetségesekkel való jobb tárgyalási pozíció érdekében tett lépések még egyéni haszonszerzését is szolgálhatják.⁷ Tehát nem akkor kezdtek az osztrák vállalkozók munkaerőt igényelni, amikor a magyar zsidók megérkeztek, hanem már korábban úgy döntöttek: csak az olcsó zsidó munkaerővel képesek a gazdaságot működtetni.⁸

Figyelembe kell venni azt is (és ez a vizsgálat második lehetséges értelmezési kerete), hogy a magyarországi zsidó kényszermunkások és -mun-

⁶ Yehuda BAUER: *Jews for Sale? Nazi-Jewish Negotiations, 1933–1945*. Yale University Press, New Haven, 1994.

⁷ Ernst Kaltenbrunner (1903–1946) levelét erről lásd *Der Prozess gegen die Hauptkriegsverbrecher vor dem Internationalen Militärgerichtshof*. Bd. XXXIII. Nürnberg, 1947. 168–169.

⁸ „A deportáltakat az SS-től lehetett munkára igényelni, amit sokan meg is tettek” – olvasható a kiállítás honlapján.

kásnők története része az osztrák történelemnek. Az Alsó-Ausztriába szállított magyar zsidók „zálogba kerültek”. Mivel zsarolni csak élő emberekkel lehet, a zsidók életben tartása és a munka általi ellenőrzésük egyaránt cél volt. Itt teljes magyarországi zsidó családokat együtt tartottak, és szakítottak azzal a gyakorlattal, hogy a munkaképes korú férfiakat és nőket külön viszik. A koncentrációs táborok, amelyek eredendően munkatáborok voltak, 1945-re haláltáborokká alakultak; ebben az esetben viszont „kiprivatizálták” a koncentrációs táborokat a kedélyes osztrák otthonokba és gyárakba, amivel mellesleg csökkentették a munkaerőhiányt. Az itteni munkavégzés során a túlélési arány 75%-os volt, ami lényegesen nagyobb, mint a koncentrációs táborok esetében. Ám éppen emiatt, mert túlélők voltak, emberi gesztusokra is vissza tudtak emlékezni – ha voltak ilyenek. Hiszen a túlélőknek utólag önmaguknak is meg kell magyarázniuk, miért éppen ők éltek túl a borzalmakat.

Alsó-Ausztriában tehát kettős státusban voltak a magyar zsidók: munkásként és biztosítékként. És mivel *ott* voltak, az osztrákok a háború végeztével, amikor felmerült a felelősség kérdése, nem tudták azt mondani, hogy nem látták és ezért nem is sejtették, mi történik a zsidókkal. Igaz, a kényszermunkásoknak külön kórházat állítottak fel, de ezt nem jó szándékból tették, nem az empátia és a segítőkészség vezérelte őket, hanem az az egyszerű tény, hogy az érvényben lévő faji törvények szerint zsidót osztrák kórházban nem kezeltek és orvos nem nyúlhatott zsidó beteghez.⁹ De a munkaadók nagy többsége amúgy sem vette magának a fáradságot, hogy a beteg és legyengült kényszermunkást orvoshoz vigye.

A II. világháború utáni osztrák identitás fontos eleme volt – az „első áldozat” mítosza mellett –, hogy ők emberségesebben viselkedtek, mint a németek. Nem véletlen, hogy Susanne Uslu-Pauer tanulmányában a halálmenetek felelőseinek osztrák bírósági tárgyalásait elemezve kiemeli: ők még a bíróság előtt sem mutattak semmilyen megbánást (228.).

A harmadik keret, amelyben az esetet vizsgálni lehet, a német történelem (politika- és intézménytörténet), hiszen az eset kapcsán a német vezetésen belüli és a különböző fegyveres osztagok közötti konfliktusok bemutatására is lehetőség nyílik. A kiállítás honlapja szerint: „A nőket, gyerekeket és férfiakat a mauthauseni koncentrációs táborba kellett volna vinni, de az SS arról határozott, hogy helyben megöli őket.”

Eleonore Lappin kutatásaiból és a nagyszámú túlélőtől tudjuk, hogy a halálmenetekből lemaradókra ekkor nem lóttek – ők tehát Alsó-Ausztri-

⁹ „Tény ugyanakkor, hogy az osztrák lakosság empátiája és segítőkészsége sok ember életét mentette meg.” Uo.

riában bujkáltak, amíg az osztrák csendőrök összeszedték és Hofamt Prielbe vitték őket a gyűjtőtáborba (tehát nem az SS hajtotta őket oda). Itt nem „az” SS ölte meg őket, hanem 1945. május 2-ának viharos éjszakáján egy ismeretlen, arra portyázó Waffen SS-egység, amelyet a mai napig sem sikerült azonosítani (az erre irányuló nyomozást 1963-ban lezárták – 124.). Másnap reggel nagy volt a rémület a zsidók épségéért felelős SS-egységben, és ezért az öt (és nem egy) túlélőt kórházba vitték, hogy a háború után tanúságot tegyenek az emberséges bánásmódról. Amikor a tábor pár nappal később felszabadult,¹⁰ a szovjetek azonnal magukhoz vették a kivégzettek neveit tartalmazó listát, amely rögtön el is tűnt. Amikor évek múlva előkerült, jó alapot jelentett a szemtanúk visszaemlékezései alapján összeállított osztrák rendőrségi listával való összevetésre.

A kiállítás legfontosabb értelmezési kerete az, hogy a kényszermunkások története a magyar történelem része is (ami természetesen igaz), és ebből következően a „magyar zsidókról” szól. Ehhez egyrészt hozzá kell fűznünk, amit a kiállítás egy kis tablón be is mutatott, hogy a délvidéki, igaz főleg magyarul beszélő zsidókat szállító vonatokat is Alsó-Ausztriába irányították.¹¹ Másrészt a túlélők a tábor felszabadulásakor regisztráció nélkül hazamentek. Nem volt szervezett repatriálás és ők Magyarországon jelentkeztek, és ez az oka annak, hogy az osztrák és a magyar lista az áldozatokról és a táborlakókról különböző.

A kötet és a kiállítás a holokausztkutatás egy módszertani problémájára is felhívja a figyelmet. Úgy tűnik ugyanis, hogy még mindig azt a kérdést kell feltenni: ki hol volt és hol mi történt?

¹⁰ „1945. május 2-án este, egy nappal a felszabadulás előtt a foglyokat a közelben levő Hofamt Prielbe hajtották.” Uo.

¹¹ „Az alföldi, főként debreceni zsidók egy csoportját, több állomás után 1945. április 25-én a mai Alsó-Ausztriában lévő (Gau Niederdonau) Persenbeugba szállították.” Uo.